

Розділ X

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО

1. Православне духовенство як суспільний стан

Загальний контекст. Процеси модернізації суспільних відносин у країнах Європи в XX ст. супроводжувалися уніфікацією культури, освіти й переростанням культурних явищ у площину політичних принципів. Тобто, створенням держав-націй та виникненням політичного принципу націоналізму. Перед цією проблемою постала і постімперська Росія у її радянському варіанті. Капіталістична модернізація залишила у спадщину радянській владі крім незавершених національно-демократичних та церковних реформ централізовану Російську православну церкву (далі — РПЦ), яку, користуючись термінологією Е. Гелнера, можна назвати тіньовою державою,¹ та єдиний православний простір. Останній не тільки активно диференціювався за національно-релігійною ознакою (розколи в лоні РПЦ). Одночасно він був правовим полем, у якому відбувалося взаємне зіткнення православних та неправославних національних ідентичностей. За умови подальшого демократичного розвитку православна імперія була приречена на розпад. Адже провал спроби сформувати в Росії єдину політичну націю на православній основі та бурхливий початок інституційних розколів в лоні РПЦ свідчив і про "можливість кореляції церковної політики з вузько національними інтересами та утворення автокефальних Помісних церков на базі національних держав"². Досвід опору вищого церковного управління РПЦ церковному усамостійненню українців, апробований в період 1917–початку 1920 рр., попри його успішність для Московського патріархату, був у даному сенсі досить переконливим³. А це, своєю чергою, прискорило б утворення та зміцнення на постімперському просторі держав-націй.

Такого варіанту розвитку подій не могли допустити ні білогвардійці, ні більшовики. Але тактичні підходи до вирішення проблеми збереження імперії, зокрема України в її складі, різнилися. Біла гвардія відновлювала дореволюційний губернський поділ держави, спираючись на військову силу й підтримку ієрархії і частини духовенства РПЦ, та принагідно наказуючи за "соблазн украинством"⁴. Їм не поталанило. Більшовики виявилися більш успішними. Вони могли використовувати "особливості створеного Ленінінм радянського політичного устрою які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік"⁵. Крім цього, повністю використали екстремістські

вимоги рад зразка 1917 р. — негайну експропріацію приватної власності поміщиків і буржуазії (з одночасною ліквідацією не тільки інститутів попередньої влади, а й знищенням суспільних класів)⁶.

Одним з приречених більшовиками на знищення інститутів постімперської Росії була Російська православна церква та її духовний стан. Причини несумісності комунізму та православ'я в межах однієї країни слід шукати в кількох передреволюційних десятиліттях, коли за період від реформи 1961р. до 1900 р. "Україна з суто сільськогосподарського краю перетворилась на основну базу гірничої, вугільної і металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування для всієї Російської імперії, на район високорозвиненої харчової промисловості, капіталістичного сільського господарства з густою мережею залізниць і великим морським і річковим транспортом"⁷. Ринок вніс у життя України нові стандарти, посилив обмін інформацією з навколишнім світом. Окрім того, російсько-японська та Перша світова війни за своїми наслідками також стали формою обміну людськими ресурсами, інформації, формою об'єднання народів. "Саме у воєнні роки відбувалася активізація українського національного руху [...] зростання української національної свідомості"⁸. Відтак, причин несумісності комунізму та православ'я було, на нашу думку, кілька: сформовані капіталістичною модернізацією різні погляди на приватну власність, умови та оплату праці; цінність життя й гідності людської особистості та переплетення національного й церковного відродження, зокрема тенденція відродження автокефальної Помісної церкви в незалежній державі українців.

Проаналізуємо їх детальніше. На відміну від католицької церкви, РПЦ перед Першою світовою війною так і не сформулювала офіційно власної соціальної доктрини (далі — СДЦ). В Росії, попри гостру потребу, інстинкт самозбереження примусив імператора та бюрократію відмовитися від боротьби з соціалізмом через формування чіткої державної політики на основі європейських моделей суспільного розвитку, а єпископат мусив підтримати державну владу. Тому полемічні праці православних владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та "правдою" сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ⁹. Їхні праці мали характер загального богословського аналізу який дуже опосередковано й розпливчасто окреслював тогочасні економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуків засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Димитрія (Богдашевського) "Блаженства Господни (*Евангельская правда и "правда" современного социализма*)", оприлюднена в

"Трудах Киевской духовной академии" (1909. — Т. 1.)¹⁰. Офіційно цю помилку РПЦ визнала занадто пізно. Делегати Всеросійського помісного собору на засіданні 23 січня 1918 р. констатували: "Хто з нас не знав, що на реп'яхах не росте виноград? Хто не знав, що соціалізм явище протилежне християнству, і що з волі його виявиться люта морда антихриста"¹¹? [...] Соціалізм — антихристиянський рух, в кінці кінців дає більшовизм... Маса народні, змучені і вільним шинком, і пережитками кріпосного права, і злочинною війною, проти якої, нажалі, представники християнської церкви — і православної, і католицької, і лютеранської — не підняли голосу, потрапили на цю диявольську вудку — соціалізм, який, заперечуючи приватну власність та дозволяючи терор для своїх цілей, викреслює дві заповіді Божі: не кради, не убий. [...] Нам потрібно служити церкві вірно і рятувати країну від руйнівних течій, а для цього потрібно сказати народові негайно всю правду: в чому полягає соціалізм та до чого він призводить..."¹². Попри це спробу адаптуватися до нових політичних реалій Собор все ж зробив, схваливши на засіданні 5 жовтня 1917 р. запропоновану професором В. Завітневичем оновлену концепцію православної політичної культури: "Відколи самодержавство було визнане за догмат, відтоді припустилися помилки. Православ'я не вимагає особливого політичного устрою; воно освячує будь-яку форму правління"¹³. А на засіданні 11 листопада підтримавши концепцію професора С. Булгакова про правове становище церкви в державі: "Перед лицем церкви може бути виправдана будь-яка політична форма, якщо вона тільки сповнена християнським духом або прагне цього"¹⁴. Оскільки більшовики не прагнули "сповнитися християнським духом", то спроба порозуміння між комуністичною державою і церквою за допомогою встановлення безпосередніх відносин між радянським урядом і Всеросійським собором провалилася. Відтак 19 січня 1918 р. Всеросійський патріарх Тихон (Беллавін) у своєму посланні виголосив анафему більшовицькій владі¹⁵.

Однак, соціальна доктрина католицької церкви все ж поширювалася і не тільки в середовищі численних католицьких громад імперії. Ідеї, сформульовані в 1891 році енциклікою "Rerum novarum" папи Лева XIII та аналогічні їм протестантські, були перенесені в практичну політику (зі згоди влади, але в межах російської традиції) переважно нижчим духовенством та представниками консервативних суспільних верств. Саме в церковному середовищі піднімалося питання можливого створення в Росії християнської партії та лояльних політичних соціалістичних робітничих організацій по всій країні за зразком Західної Європи. Тобто, соціальна доктрина католицької церкви, запропонована Левом XIII, була визнана з боку РПЦ і стала універсальною основою християнського світогляду в питаннях духовного та політичного розвитку індустріального суспіль-

ства¹⁶. Йдеться про визнання обов'язковим збереження приватної власності на землю; на рухому та нерухому власність як форму суспільної винагороди індивіда за працю; взаємну повагу працівників та роботодавців (працівник добросовісно та якісно виконує свою роботу, а працедавець поважає людську гідність останнього, не обтяжує роботою, що не відповідає статі чи віку). Особливу увагу церква приділяла питанню справедливої оплати праці: остання вважалася обов'язком працедавця. А затримання виплати заробітку працівника — не кажучи вже про цілковите позбавлення заслуженої оплати — означало в очах церкви вчинити злочин, що волає до неба про помсту [так само, як і кров Авеля — *Т. Є.*]¹⁷. В останній період синодальної доби (1906–1917 рр.) на політичній арені виникали й розпадалися різноманітні християнські партії та братства, з'являлися незалежні християнські політики. Активна політична позиція і діяльність останніх часто виходила не лише з-під контролю вищої церковної влади, але і за межі лояльності урядові, фактично опиняючись у стані конфлікту з вищою державною владою. Також у церковних та світських колах, в тому числі й з трибуни Державної Думи, активно дискутувалися принципи відокремлення Церкви від держави, створення умов для свободи вибору дії та взаємної відповідальності в суспільстві¹⁸.

Протестантизм привніс у суспільну думку православної Російської імперії концепцію М. Лютера про прирівнювання праці до молитви, а професійної діяльності — до мирської аскези. Вона конфліктувала з існуючою в практиці РПЦ та свідомості віруючих східною святоотецькою традицією оцінки світу, що розглядала останній як "справу рук диявола", а працю — як тяжку повинність, визначене Господом покарання і не визнавала професійну діяльність, спрямовану на задоволення "гріховних потреб духу і плоті", богоугодною справою. Тобто, усталена в російському православ'ї концепція вищості молитвенної праці над мирською поступово переоцінювалася під впливом реалій індустріального світу. Одночасно лютеранство (а ще більше кальвінізм) примушувало переглядати вкорінений у православну духовну культуру погляд на ідею священицько-чернечої спокутної аскези як абсолютну цінність, а пошуки "Небесного Града" — як мету земного життя. Відкидаючи аскезу, лютеранський протест сприймав життя як дар Божий разом з його радістю, доступною для всіх віруючих через спілкування з Богом та творчу працю. Радістю, що може служити не лише роз'єднанню егоїстичних індивідів, а й їх єдності. Крім того, тогочасні лютеранська та католицька концепції модернізації суспільних відносин привнесли ідею розділення ідеалів національної державності та "Вселенської церковності". Тобто, офіційного відокремлення Церкви від держави й заповнення ареалу між державою, Церквою та суспільством динамічним і вільним

політико-правовим полем, сформованим вільними, творчими та відповідальними громадянами¹⁹. Для росіян реалізація цих ідей означала створення проміжної ланки між державою та суспільством і демократизацію державного устрою. А для неросійських народів — особливо православних — перспективи утворення національних держав і Помісних церков.

Названі чинники, всі разом та кожен окремо, за умови перенесення у політичну практику, робили неможливим збереження православної імперії чи створення в її межах держави-комуни та встановлення диктатури комуністичної партії. Цей висновок неспростовно підтверджують розгорнуті резолюції з'їздів духовенства й мирян, що прокотилися українськими єпархіями навесні — влітку 1917 р. Поряд із вимогами встановлення восьмигодинного робочого дня; унормування заробітної платні; встановлення пільгових категорій працівників; охорони дитячої і жіночої праці та іншими економічними інтересами, підсумкові документи єпархіальних з'їздів містили вимоги "визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті"²⁰.

Тому більшовики запропонували власний спосіб консолідації спільноти, на основі якого за певних умов можна було ідеологічно забезпечити збереження імперії на неправославній основі. Звична за імперських часів концепція здійснення Третього Риму через злиття Вселенських церков Сходу й Заходу в лоні РПЦ була непомітно підмінена гаслом "пришестя Третього Інтернаціоналу" через експорт світової революції. Причому, з огляду на потребу зберегти імперію у вигляді Союзу незалежних республік (СРСР), повний розрив між сучасними реаліями та історичним досвідом поколінь і заміна останнього тотальною комуністичною ідеологією мала бути стиснута в часі фактично в межах життя одного покоління. Тому усунення і Церкви як інституції, і православної культури (матеріальної, духовної, політичної) та менталітету разом із їхніми носіями, особливо в Україні, було абсолютно необхідною передумовою для побудови комуністичного суспільства. Але ми не знайдемо в працях "основоположників марксизму-ленінізму" чіткої науково обґрунтованої концепції, яка б пояснила потребу повністю замінити у суспільній та особистій свідомості громадян релігійний світогляд "науковим" або войовничим атеїстичним. Натомість в ленінських працях достатньо місця відведено обґрунтуванню партійності в філософії²¹; побіжному аналізу ставлення російських класів і партій до релігії і церкви²²; переплетенню проблем розвитку національних шкіл, національних культур і так званого "клерикалізму"²³; необхідності протистояти "буржуазному націоналізму" та "злиття в один союз робітників усіх націй"²⁴. Тому при реконструкції канви подій доводиться опиратися на документи, що з'явилися вже в

період формування апарату більшовицької держави та активного перетворення православного суспільства на комуністичне у 20-і роки ХХ ст.

Декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви (на терени України його чинність поширилася 22 січня 1919 р.)²⁵ став базовим документом, який виконав кілька функцій:

1) На його основі було створено комплексну юридичну базу для витіснення усіх православних та інославнос конфесій — як централізованих, дисциплінованих ієрархічних структур з чітким підпорядкуванням нижчих ланок вищим, — поза межі правового поля держави;

2) знищене джерело не просто паралельного, але й давнішого від створеного комуністами державного законодавства, яке для переважної частини православних громадян новостворених радянських республік було таким же авторитетним як і державне;

3) знищення православного світогляду і створеної на його основі політичної культури, яка сформувала, зберегла і продовжувала відтворювати відчуття спорідненості й унікальності у міжнаціональному просторі та визначати спосіб легітимації форми державної влади;

4) замаскувати спорідненість і спадковість між політичними системами і культурами самодержавства Російської імперії та тоталітаризму в СРСР.

На нашу думку, ця спорідненість полягала у збереженні основного архетипу, сформованого і закріпленого теократією у менталітеті населення: від формули "Москва — Третій Рим" через концепцію цезаропапізму часів активного розширення Петром I імперії Романових та "суб'єктивної теократії" епохи націоналізму у вигляді уваровської тріади "самодержавіє, православіє, народність" до ідеї "пришествія Третього Комуністичного Інтернаціоналу". Його суть, а отже, й природа спорідненості політичних культур, полягала в ототожненні всіх православних (і неправославних) народів разом з їхніми етнічними землями з етнічною Росією і загарбання військовою силою як законне право "возз'єднувати", чи "повертати", "цивілізувати"; ототожнювати власну православну і російську ідентичність з ідентичністю "Іншого". В політичній культурі громадян держави "диктатури пролетаріату" ці архетипи мали актуалізуватися і вони під керівництвом більшовиків повинні були здійснити всесвітню комуністичну революцію та об'єднати увесь світ у єдину Інтернаціональну Радянську Соціалістичну Республіку²⁶. Крім того, в державі-комуні, що будувалася на принципах ліквідації приватної власності, довільно встановленої державою оплати примусової праці (за визнанням М. Бухаріна — "зарплата робітника в нашій Радянській державі не є зарплатою, це — ірраціональна, фіктивна форма зарплати"²⁷) та всеохоплюючому терорі місця для церкви й духовництва не могло бути.

У березні 1919 р. конституція УСРР закріпила, як стратегічне, положення про "припинення можливості використання релігії й церкви в інтересах залишення класового строю"²⁸. Дію цих норм забезпечувала ціла низка нормативних актів, інструкцій та циркулярів різних відомств державного управління, контроль за дотриманням яких покладалася на адміністративну гілку місцевої виконавчої влади.

Але до ліквідації повстанського руху планомірний наступ на церкву в Україні був неможливий. Тому, поки фронти рухалися, обходилися порівняно дрібними грабунками церковного начиння, розбоями та конфіскацією продовольчих запасів у монастирях. Учасник повстанського руху в Холодному Яру Ю. Городянин-Лісовський так згадував наслідки добового перебування червоноармійської бригади "внутрішньої служби" в Мотронинському монастирі на Чигиринщині: " [...] "товаріщі", оглядаючи церкви, до яких хотіли поставити коней, забрали з престолів золоті й срібні речі для богослужінь та згвалтували деяких черниць, у тому числі й стареньку, подібну до мавпи карличку, що мала всі шанси померти дівицею"²⁹. Архіви також зберегли детальні звіти про характер та обсяги збитків у інших обителях. Типовий приклад — перебування більшовиків у Святогірській Успенській пустині (Харківська єпархія) з грудня 1918 по 1 червня 1919 рр. Описувати блюзнірства та насильство червоноармійців над ченцями не будемо, наведемо тільки звіт про матеріальні втрати. "Монастир зазнав загальних збитків на суму — 395 835 руб. 46 коп. Забрано: господарський інвентар, транспортні засоби, постільну білизну, ковдри, матраци, різноманітний кухонний та столовий посуд, рогату худоби, коней, меблі, вино, продовольство, фураж, канцелярське приладдя, інструменти, обладнання та вироби столярної і бондарної майстерень, монастирську скарбницю, церковне облачення, а також особисті речі ченців: чоботи, натільну білизну, одяг, особисті заощадження. З різниці на поточний момент забрано: один архімандричий хрест, з іншого зірвали золотий ланцюг вартістю 3 000 руб.; шість наперсних хрестів — по 1 000 руб. (6 000 руб.); один ієрейський хрест — 400 руб.; зрізано каміння з митри — на 3 000 руб. (за довоєнним курсом)"³⁰. Отже, попри військові дії ідея масштабного грабунку монастиря (конфіскація всіх церковних цінностей: окладів з дорогоцінних металів та коштовного каміння з ікон, богослужбових речей з дорогоцінних металів, інкрустованих коштовним камінням, пам'яток писемності та мистецтва тощо) — нікому не спадала на думку. Більше того, заможні парафіяни, особливо у містах, віддавали на час війни на зберігання до храмів сімейні ікони в окладах з дорогоцінних металів та деякі коштовності. Вони там перебували до кінця громадянської війни³¹, а під час проведення кампанії з вилучення церковних цінностей люди почали рятувати своє майно від конфіскації.

Точних відомостей про кількість приватних коштовностей, що їх зберігали в храмах поки що не віднайдено, але можемо припустити, що вона була досить суттєвою. Адже НКВС, запроваджуючи чергову нову редакцію типового договору з релігійними громадами — двадцятками, — мусив офіційно висунути вимогу (циркуляр № 390 від 5.10.1923 р.) "не припускати зберігання в храмах будь-яких предметів, що є приватною власністю"³².

Політика більшовиків на окупованій Україні спонукала частину священиків морально підтримати повстанський рух. Точні масштаби та форми цієї підтримки ще чекають свого дослідника, але на прикладі бойової організації Холодного Яру можна сказати, що козацькі монастирі-фортеці, які частково зберегли укріплення ще гетьманських часів, і церковні дзвіниці були складовою частиною оборонного комплексу сіл. "Дієві та резервні сотні збиралися за церковними дзвонами: два удари підряд — дієва, три — обидві разом. Вартовий, почувши дзвін у сусідньому селі, передавав вістку для своїх далі. Безперервний тривожний дзвін лунав лише під час великої небезпеки, або загального повстання. [...] За Медведівкою, на острові серед Тясмина — Медведівський монастир; вище — укріплений Онуфріївський монастир на кручах над Тясмином; у Черкаському бору — Мошенський монастир, теж фортеця..."³³. Були випадки освячення повстанських прапорів та зброї по закінченні урочистих богослужінь на православні свята³⁴.

Після перемоги над українським повстанським рухом більшовики почали планову ліквідацію церкви як соціальної інституції і фізичне винищення духовенства. Інструментом для цього обрали терор. Перший — плановий розстрільний — етап терору протривав порівняно недовго. Другий — економічний та політичний — майже до початку Другої світової війни. Духовенству всіх ступенів ієрархічної гідності та конфесій дуже швидко довелося вибирати спосіб адаптації до політичних реалій: між маргінальним животінням і мученицькою смертю за віру та зреченням духовного сану й набуттям у такий спосіб членства "у великій трудовій сім'ї радянських республік". На жаль, за браком джерел детально реконструювати повсякденне життя, побут та соціальну адаптацію цієї категорії населення України досить складно. Тому спробуємо подати загальну схему повсякденного життя православного духовенства у 1920–1930 рр.

Облік та реєстрація православного духовенства. Найперше, що зробила більшовицька влада для опанування ситуації в Україні, — силами губернських ліквідаційних комісій розгорнула на місцях кампанію з реєстрації та обліку духівництва всіх релігійних конфесій, у тому числі — духовного та чернечого чинів "слов'ян, автокефалістів, обновленської (живої) церков, починаючи з ченців, черниць, псаломщиків, дияконів і

вище [згідно з ієрархічним ступенем]"³⁵. Попри запровадження адміністративної відповідальності для осіб, які могли не виявити бажання самостійно зареєструватися та стати на облік до радянських інстанцій, у вигляді "штрафу розміром до 100 руб. золотом або арешту та примусових робіт терміном до трьох місяців"³⁶, загальну кількість духовних осіб православних конфесій України на початок 1920-х рр. достовірно не встановили*. Почасти через відсутність чітко структурованого адміністративного апарату (а пізніше — його постійні реорганізації), освічених і компетентних (з 1924 — винятково партійних³⁷) кадрів, а почасти — через брак загальнодоступних засобів інформації на місцях, реєстрацію до середини 1920-х рр. проводили дуже нерівномірно. Перші спроби обліку були здійснені 1921 р., але певну систему і масштабність у підходах та масове запровадження типових реєстраційних карток можна спостерегти з 1923 р. Тому виконання щорічних реєстраційно-облікових заходів фактично було покладено на саме духовенство. Центральний апарат НКВС зазвичай обмежувався поширенням відомчого циркуляру "Об учете духовенства", де в категоричній формі пропонував всім губернським відділам управління провести її "в ударному порядку" і закінчити в двотижневий термін³⁸, а останні поширювали наказ духовенству зареєструватися та стати на облік через пресу або у вигляді оголошень у публічних місцях.

Власне процес обліку полягав у розбивці повітів на райони та призначення терміну явки. Особи духовного звання мусили обов'язково прибути на реєстрацію та вичерпно і достовірно заповнити по два примірники зразкової анкети³⁹ та по п'ять — облікової картки⁴⁰. Зразки реєстраційних та облікових карток наводимо нижче.

Зареєструватися на загальних підставах і стати на облік мусили всі, незалежно від того, чи певна особа на момент реєстрації здійснювала служіння, перебувала на покої, мала посвяти чи тимчасово виконувала обов'язки псаломщика, чи отримувала за своє служіння платню⁴¹. Запроваджуючи реєстрацію, влада мала на меті отримати вичерпну інформацію про кожну особу: від національності, рідної мови й освіти, до політичних і конфесійних уподобань та майнового стану до/після жовтня 1917 р.⁴² Особливу увагу привертала участь у боротьбі за українську

* За підрахунками Г. Турченко станом на 1915 р. священнослужителів (разом з дяками та псаломщиками) налічувалося 135 тис. осіб або 0,4% від загальної кількості населення України. Цитуємо за: Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск XIV. — Запоріжжя, 2002. — С. 82. Турченко Г. Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни// Наукові праці... — Випуск XV. — Запоріжжя, 2002. — С. 63.

державність 1917–1920 рр., або перебування у складі білогвардійських частин. Саме тому зразок облікової картки 1923 р., маючи обсяг у чотири сторінки, найбільше місця для відповідей відводив зазначеним питанням. Отже, є підстави стверджувати, що в такий спосіб влада намагалася не тільки виявити колишніх повстанців і активних прихильників ідеї незалежності України, але й поставити під контроль людей, що загалом мали цілісний світогляд, осмислену концепцію політичної культури (звичайно, в межах рівня освіченості та якості життєвого досвіду) й були здатними активно захищати свої права в комуністичному суспільстві. Підтвердження цієї тези можна знайти в спогадах протопресвітера Деміда Бурка: "Карні відділи ЧеКа, що перейменувалися в "Государственное политическое управление" (ГПУ) "отряды по борьбе с контрреволюцией", всю осінь і зимою 1922 року гасали, мов зграї хижих вовків, по селах, де активніше виявився церковний і національний рух"⁴³. [...] Найтяжчих репресій зазнали ті місцевості, де оперували повстанські загони, особливо на Поділлі та Київщині. Так, у жовтні 1922 р. в містечку Волковинці і селах Васютинці, Гришки, Радівці, Літинського повіту на Поділлі "трійка" від ДПУ з Вінниці заарештувала священників, дяків, диригентів і понад 400 парафіян, як "контрреволюціонерів". Упродовж кількох ночей їх розстріляли біля Волковищенського кладовища. Тільки в Радівці втратили 98 чоловік (у селі мешкало понад 5 тисяч осіб). Аж до початку 1923 р. там не було священника, а коли туди прибув настоятель, певний час люди боялися ходити до церкви"⁴⁴. Подібним чином склалася ситуація і в інших населених пунктах і парафіях"⁴⁵.

Облік був покликаний виконувати поліцейну функцію. За його посередництвом передбачалося здійснювати постійний і безперервний нагляд за усіма переміщеннями духовенства (з огляду на плинність і невизначеність його складу), а також перешкоджання "их скоплению и агитационной деятельности"⁴⁶. При переїзді до іншого міста/села, адмінвідділ пересилав перший примірник облікової картки з позначкою про зняття з обліку до виконкому за новим місцем проживання священника. У випадку звичайної візитації парафій перший примірник облікової картки не пересилали. Однак, духовна особа, після повернення додому, мусила обов'язково надати до адмінвідділу власний примірник облікової картки з відмітками всіх адмінвідділів на території яких вона відвідувала громади, для повторного взяття на облік"⁴⁷. Крім того, кожен виїзд духовної особи за межі місця проживання місцевий райвиконком був зобов'язаний супроводжувати видаванням відповідної довідки про зняття її з обліку і одночасно переслати її реєстраційну картку з повідомленням до відповідного району, округи чи губернії про час вибуття до місця призначення"⁴⁸.

Зазначені законодавчі вимоги та адміністративна практика їх виконання (представники місцевої влади часто вимагали не розпочинати богослужінь до чергового взяття на облік у відповідній інстанції) надзвичайно ускладнювала, а нерідко практично унеможливлювала не лише виконання пастирських обов'язків, але й приватне життя. Наприклад, умови служіння духовенства ієрархічної гідності полягали в постійних візитаціях громад у своїх єпархіях, а митрополитів — вимагали подорожей всією Україною з відправами Божої служби в парафіях. Отже, священнослужителів доводилося щоразу, залишаючи на короткий час місце свого перебування, здійснювати з обліку та ставати на облік там, куди він на короткий час прибував. А для того, щоб відвідати у будь-якій (навіть приватній) справі сусіднє село і пробути там одну-дві години, священнослужитель мусив їхати 30–35 верст (іноді — більше) до районного виконавчого комітету, щоб знятися та стати на облік⁴⁹. Навіть за умови відсутності або мінімуму непорозумінь з місцевими керівниками це забирало не менше двох діб⁵⁰.

Так само фізично була неможлива постійна персональна явка для реєстрації в окружному і навіть у районному виконкомі. Єпископові разом з власним причтом (священником та дияконом) часто доводилося прибувати в село за кілька годин до богослужіння, а районний або окружний центр знаходилися за десятки верст від нього. Нерідко вони прибували в село ранком і задовго до початку робочого дня в адміністративних установах та одразу мали починати службу. Або прибували і правили службу в свято чи в неділю, коли останні взагалі не працювали. В усіх подібних випадках заборона відправи богослужіння до реєстрації фактично позбавляла духовенство можливості задовольнити віруючих, не порушуючи виконанням пастирських обов'язків чинне законодавство, або не конфліктуючи з місцевими керівниками через різне його тлумачення.

А з огляду на те, що душпастирські обов'язки духовенства усіх ступенів ієрархічної гідності передбачають щоденне проведення тих чи інших служб, ординарний день єпископа чи священника будь-якої конфесії був аналогічним до описаного у заяві митрополита В. Липківського до НКВС. В кінці січня на початку лютого 1925 р. владика збирався відвідати українські парафії в селах Фастівського району Білоцерківської округи. Перед від'їздом із Києва митрополит, знімаючись з обліку в губвідділі культів, попросив "дати вказівку які я повинен мати документи і де їх пред'являти, щоб не було ніяких перешкод та непорозумінь з представниками влади на місцях під час подорожі"⁵¹. Відповідно до відомчої інструкції, його поінформували, що, приїхавши в село, потрібно надати реєстраційну та облікову картки лише до сільради, а до райвиконкому надавати її не потрібно.

Коли ж 30 січня влади́ка приї́хав у село Офі́рну і передав документи для реєстрації до сільради, там сказали, що без дозволу Фастівського райвиконкому не можуть дати дозволу на відправу Божої служби. Митрополитові довелося вдруге надсилати документи до сільради з заявою, що "приїхав з Києва і в губвідділі культів мене запевнили, що сільрада повинна реєструвати мої документи, а дозволяти мені служити це не її справа"⁵². Голова сільради погодився, але в цей час "явився в сільраду секретар Фастівського райвиконкому Стромовський і рішуче заборонив відправу, сказавши голові сільради: "будеш отвечать, если позволишь"⁵³. На прохання митрополита голова сільради дав офіційну посвідку з приводу цієї заборони. Звертатись до Фастівського райвиконкому було вже пізно, оскільки була 5 година вечора, а тому відправити Божу службу в Офірні, де з навколишніх сіл зібралось багато віруючих, митрополит вже не зміг. "В народі це викликало сумне незадоволення і обурення і [влади́ка], передбачаючи те ж саме і в інших селах Фастівського району, мусив повернутися до Києва, щоб не робити там зайвих заколотів і незадоволень"⁵⁴.

Під час цієї візитації разом з митрополитом Василем Липківським до с. Офірні приїхав священник сусіднього села Великої Снітинки Самійло Висовень (воно знаходилося на відстані 3 верст від Офірні). Останній заздалегідь звертався до Фастівського райвиконкому за дозволом взяти участь у служінні разом з митрополитом. Там поінформували, що для цього потрібно "знятись з обліку в с. В. Снітинці і взятись на облік в с. Офірні, [...] представивши від парафії с. В. Снітинки приговор, що вона його звільняє, а від Офірні, що вона його обирає, тоді тільки він позбавиться права служити в с. В. Снітинці і набирає права служити в с. Офірні". Коли ж він сказав, що "прибуває в село на дві години, а процедуру повинен проробити для цього за місяць, йому відповіли, що хоч би й на дві хвилини. На питання: "А як сусідній священник захворіє, а його закличуть для негайної треби, як тоді бути?" — йому сказали: "Так і тоді"⁵⁵. Подібним чином заборонили служити і іншим двом священикам, що прибули в с. Офірну, примушуючи митрополита правити богослужіння тільки з одним. В той час як архіпастирська відправа передбачає співслужіння не менше як з двома священиками та дияконами. Після цих заборон влади́ці довелося повернутися до Києва та вкотре нагадати в письмових протестах, що зазначені обмеження праці священиків "не відповідають вимогам ні центральних, ні Київських органів"⁵⁶.

Цілком природно, що ієрархи, щодня особисто стикаючись з радянською адміністративною практикою та отримуючи усні й письмові скарги від підлеглого духовенства, за допомогою численних звернень до адміністративних органів намагалися чітко врегулювати порядок обліковування

пересування духовенства. Прагнучи таким чином забезпечити інтереси влади та усунути різні непорозуміння, суперечки й хвилювання під час єпископських подорожей. Наприклад, митрополит УАПЦ В. Липківський в одній зі своїх заяв до центрального відділу культів при НКВС від 9 липня 1925 р. просив надати духівництву на руки повний письмовий перелік точних вимог влади до візитацій парафій та спростити процедуру обліку. Зі свого боку він запропонував такий варіант останньої: "Єпископи можуть прибувати в парафії для відправи Божих служб по запрошенню парафії в особі її керуючого органу (парафіяльної церковної ради), або всієї церкви в особі її керуючого органу — окружної/районної церковної ради. Парафіяльна церковна рада не ближче як за три дні до завітання єпископа повинна довести до відома окружних і районних виконкомів про улаштування нею урочистої служби і прізвище запрошеного єпископа. Окружна і районна церковна ради, запрошуючи єпископа для завітання і відправи Божих служб по певному маршруту, повинна не ближче як за три дні довести його до відома окрадмінвідділу і відповідних райвиконкомів. Прибуваючи в село, єпископ і всі сусідні священики та диякони, що мають з ним служити, повинні віддати свої документи голові церковної ради для реєстрації в місцевому органі влади (відповідно в окрадмінвідділі, райвиконкомі чи сільраді) і приступають до відправи Божих служб. За потреби представник державної влади може персонально закликати до себе прибулих служителів культу, але не припиняючи і не відхиляючи відправи Божих служб. Якщо єпископа супроводжує власний причет, документи останнього реєструються разом з документами єпископа. Священики і диякони, запрошені парафіями для виконання служб і треб тимчасово, у випадку хвороби чи відсутності місцевого причету, теж реєструють свої документи в місцевих органах влади"⁵⁷.

Подібні прохання надходили також від ієрархії інших православних конфесій. Але домоглися незначної поступки лише обновленці й тільки в той період, коли їхня діяльність влаштовувала НКВС. У червні 1924 р. центральний апарат НКВС таємно довів до відома голів райвиконкомів, що "духівництву обновленського напрямку, котре відряджається єпархіальним управлінням на нові місця служіння, у випадку [наявності — *Т. Є.*] належного клопотання управління на посвідках, що видаються цими управліннями, дозволяється ставити візу, повідомляючи про виїзд відрядженого місцевий виконком"⁵⁸. Але при візитації громад умови служіння були аналогічними. Доводилося так само звертатися до адмінвідділу НКВС з численними клопотаннями про видачу "дозволу на право відвідування синодальних громад, [в межах округи — *Т. Є.*] без попередньої при кожному виїзді до цих громад реєстрації в відповідних райвиконкомах"⁵⁹. НКВС у таємних обіжниках до відповідних окрадмінвідділів дав дозвіл

"не реєструвати, маючи візу окрадмінвідділу згідно обіжника НКВС ч. 59 з 2.11.1925 р."⁶⁰. Але наступним поясненням до окрадмінвідділів фактично схвалював існуючий загальний стан речей: "провадження релігійної пропаганди, що не має на меті будь-яких соціальних або політичних цілей за артикулом 23 Конституції УСРР припускається без перешкод і тому заборонити її звичайно не можна. Але треба вживати заходів, щодо локалізації її в молитовних будинках. Для чого стежити за перебуванням службовців культу, носіїв цієї пропаганди шляхом переведення пильного обліку їх і взагалі ослаблення її, користуючись для цього формальними підставами чинного законодавства"⁶¹.

З другої половини 1920-х рр. спостерігається кілька змін форми реєстраційної картки. Зразок 1925 р., порівняно з попередніми, більше не містив питань про життя та діяльність до 1917 року, під час перебування в Україні Петлюри, Денікіна, службу в червоній армії, військові нагороди та адміністративні, судові чи духовні стягнення. Натомість з'явилася вимога "мати при собі облікову та реєстраційну картку, посвідчення про місце проживання, рік народження, видане домоуправлінням чи сільрадою, та три фотокартки" та з'явитися на реєстрацію попри відсутність "раніш одержаних облікових та реєстраційних карток"⁶².

Загалом же, порядок обліку та всі пов'язані з ним проблеми духовенства, що виникали при виконанні пастирських обов'язків, залишалися практично незмінними. Нова постанова другої сесії ВУЦВКу дев'ятого скликання "Про облік та реєстрацію пересувань службовців культу" від 1927 р. фактично повністю підтвердила попередні постанови. "Службовці культу [...], маючи намір виїхати з місця постійного перебування за межі округ в справах культу, незалежно від тривалості своєї відлучки із місця свого проживання, мусять попередити з'явитись зі своєю карткою до окрадмінвідділу або райвиконкому (за місцем свого перебування) для відмітки п.16. облікової картки (в графі знято з обліку) куди саме від'їздять, а після прибуття на місце своєї подорожі — з'явитись до місцевого окрадмінвідділу або райвиконкому для вчинення відповідної відмітки (в графі взято на облік). Маючи намір повернутися до місця свого постійного мешкання, службовець культу таким же чином знімається з обліку в окрадмінвідділі або райвиконкомі зі свого нового місця проживання, а після повернення додому протягом трьох днів береться на облік у місцевому окрадмінвідділі або райвиконкомі"⁶³.

Порівняно простішими візитації стали тільки для священиків, що обслуговували одну або кілька релігійних громад у межах району чи округи, в якій мешкав сам священнослужитель. У випадку пересування тільки в межах зазначених адміністративних одиниць, священикам дозволили не з'являтися до окрадмінвідділу чи райвиконкомів для

реєстрації пересувань в своїй обліковій картці⁶⁴. Також ВУЦВК дозволив не відмічати в обліковій картці приватні подорожі священнослужителів⁶⁵. Натомість встановив аналогічний порядок реєстрації для "службовців культу, що прибувають на терени УСРР з інших республік Союзу, [...] причому про цю реєстрацію окрадмінвідділ або райвиконком [мусив видавати] окрему довідку"⁶⁶.

За порушення цього порядку передбачалося адміністративне покарання у вигляді штрафу до 50 руб., або примусовими роботами до 14 днів. При цьому, отримавши повідомлення про таке стягнення, священнослужитель мав право протягом двох тижнів просити президію окружного виконкому (а у районному центрі — райвиконкому) переглянути постанову про це або оскаржити на протязі того ж терміну, звернувшись до окрвиконкому. Проте, подання скарги або прохання про перегляд справи не припиняло чинності стягнення⁶⁷.

8 квітня 1929 р. президія ВЦВК постановою "Про релігійні об'єднання" зобов'язала священників виконувати обряди тільки в тій релігійній громаді, де вони зареєстровані, поза її межами вони діяти вже не могли⁶⁸.

Зразок 1923 р.

Регистрационная карточка №⁶⁹

(Заполнившие эту карточку ложными сведениями,
отвечают перед судом республики)

Члена (точно указать наименование церковного прихода, монастырской, религиозной или сектантской общины)

1. ФИО гражданина, имя в монашестве или в посвящении;
2. год рождения;
3. национальность и родной язык;
4. сословие и профессия до вступления в духовное звание;
5. образование (точно указать название учебных заведений, курс которых окончил или в которых учился);
6. принадлежал ли к политической партии (указать к какой именно и пройденный стаж);
7. нет ли среди родственников осужденных при советской власти: когда, где, за что, мера наказания;
8. религиозное верование (культ, направление, секта);
9. какие обязательства выполняет в общине в настоящее время (указать иерархическую степень, духовный сан, монашеский чин);
10. Время и место духовных посвящений (кем именно рукоположен);
11. Когда и где служил со времени первого посвящения (указать дома религиозных культов, церкви, костелы, кирхи, мечети, синагоги, прочее);
12. какие выполнял обязанности в: городских
сельских
военных или учрежденных
домовых

монастирях

религиозных общинах и сектах;

13. на каком языке совершает богослужение;
14. на каком языке следует совершать богослужение
15. к какому церковному течению или группировке себя причисляет;
16. размер получаемого месячного вознаграждения от общины;
17. имеет ли подсобные занятия, какое и сколько получает от него дохода;
18. имущественное положение:

а) до революции владел ли недвижимостью, в чем она состояла, если земля, то сколько было десятин;

б) в настоящее время имеет ли недвижимость и какую, если земля, то сколько десятин;

19. где жил, работал или служил, что вообще делал (точно указать место жительства, назвать учреждения и предприятия или род занятий)

а) до революции 1917 г.;

б) на 1-е января 1918 г.;

в) во время пребывания на Украине Петлюры;

г) во время пребывания на Украине Деникина;

20. служил ли в красной армии, сколько времени, в какой части, в каком чине, есть ли свидетельство об увольнении, № его, кем выдан;

21. служил ли в деникинской армии, где, сколько времени, в каком чине;

22. какие знаки военных отличий имеет (где и за что получены);

23. подвергался ли наказанию в административном, судебном и духовном порядке, когда, где, за что, мера наказания;

24. (относится к баптистским и евангельским служителям культа) признает ли для себя обязательным постановление Всесоюзного съезда евангельских христиан об отношении к воинской повинности и государственным налогам и как проводит его в жизнь в случае уклонения от воинской повинности и исполнения налогов со стороны членов общины, в которой состоит служителем культа;

25. Чем желает дополнить данные сведения

Подпись

Точный адрес

1923 г., ____ дня ____ регистрационную карточку получил

КОРІНЕЦЬ КАРТКИ ОБЛІКУ №⁷⁰

службовця релігійного культу

міста/села.....

.....

.....

прізвище.....

ім'я.....

по-батькові.....

зріст (рік народження).....

місце служби (назва молитовного будинку, або релігійної громади).....
міста/села.....
склад сім'ї: 1) дружина.....ім'я.....років
2) діти..... 3) 4)
зміна складу сім'ї:
узято на облікднямісяцяроку
в.....(назва РВК або АВ)
..... району
..... округи

М. П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу
Картку обліку одержав.....

Зазначка
Про зміну місця мешкання
Виїхав на мешкання до міста/села
.....
..... району
..... днямісяцяроку

М.П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу

Зазначка
Про зміну місця мешкання
Виїхав на мешкання до міста/села
.....
..... району
..... днямісяцяроку

М.П. Начальник відділу по спр. культів
Голова РВКу

Зразок 1925 р.

Особа, котра зазначе в цій карточці
неправдиві відомості, відповідна
по 226 артикула Карного кодексу.

РЕЄСТРАЦІЙНА КАРТКА № 15⁷¹

Члена.....релігійного культу Миколаївської общини м. Китайгорода

Прізвище *Стрельник*

Ім'я та по-батькові.....*Федір Васильович*

Громадянин (ім'я).....в монашестві або ж посвяченні.....

1. Рік народження..... *1895*.....

2. Місце припису..... *с. Марківка Білицького району*.....
 3. Національність і рідна мова українця *українська*
 4. Стан і професія до вступу в духовництво *студент абіт. Московського ун-ту*
 5. Стан і професія старих, їх майна, становище а також джерело існування кожного члена сім'ї: *ніп, рухомого також нерухомого майна нема крім квартирної обстановки, добровільна жертва від прихожан*.....
 6. Освіта..*скінчив 8 клас Московської гімназії, скінчив теж 4 курса Московського училища*.....
 7. Чи належав до політичної партії (вказати до якої саме і кілька років).
не підлежав ні до якої ніколи.....
 8. Чи нема серед родичів, що засуджені радвладою (коли, де, за що, яка кара).....
нема нікого.....
 9. Релігійне вірування.....*православний культ*.....
 10. Який обов'язок виконує в громаді сучасний мент (вказати ієрархічну ступінь, духовний сан, монашеський чин)..... *псаломщик*.....
 11. Час і місце духовної посвяти (хто робив рукоположення).. *3 липня 1922 р.*
 12. Коли, де служив з часу першої посвяти..*с. Перегонівка, 1912 р. м. Соколівка 1923, м. Китайгород 1925 р.*
 13. Які виконував обов'язки у:
 - а) міських
 - б) сільських
 - в) військових або установчих
 - г) будинкових
 - д) монастирських
 - релігійних громадах і сектах *псаломщик*
 14. На якій мові провадить богослужіння *на церковнослов'янській.*
 15. На якій мові треба провадити богослужіння.....*на церковнослов'янській.*
 16. До якої церковної течії, або гуртку себе приписує до православної.
 17. Кільки одержує в місяць від громади *приблизно 3—4 крб. добровільних пожертв.*
 18. Чи маєте підлогові порання, які саме і кільки одержуєте від них прибутків..*нема.*
 19. Майнове становище:
 - а) до революції, чи володіли нерухомістю, якою, як землею, так скільки було десятин *не володів.*
 - б) в цей мент, чи маєте нерухомість і яку, як землю, то скільки десятин *не маю.*
- особистий підпис _____

Зразок 1925 р.

УЧЕТНАЯ КАРТОЧКА⁷²

для служителя культа

Борзенского района Конопотского округа _____

Черниговской губернии

А корешок № 35 (выдается на руки взятому на учет)

1. Имя, отчество и фамилия *Аркадий Петрович Ильяшенко*

2. Возраст (год рождения) *1894* _____

3. Место служения (название молитвенного дома или религиозной общины) города или села *Шаповаловка* района *Борзенского* округа *Конопотского* губернии *Черниговской*, священник, автокефалист-украинец *Покривской церкви*.

4. Место жительства (город или село, район, округ) *с. Шаповаловка*

5. Состав семьи — (жена *22 лет от роду*) дети *1 душа а) дочь 1 лет*

6. Перемена состава семьи _____

7. Взят на учет *1925* года *апреля* месяца _____

тринадцатого числа в *Борзенском* исполкоме _____

Конопотского округа

Предисполкома:

Зворот

8. Отметка о перемене места жительства _____ село

_____ район _____ округа _____ губерния

9. Снят с учета для направления на учет в *отречение от сана 14.02.28.*

исполком _____ округа _____ губерния

10. Отметка о перемене места жительства _____ село

_____ район _____ округа _____ губерния

11. Снят с учета для направления на учет в _____

исполком _____ округа _____ губерния

12. Отметка о перемене места жительства _____ село

_____ район _____ округа _____ губерния

13. Снят с учета для направления на учет в _____

исполком _____ округа _____ губерния

14. Отметка о перемене места жительства _____ село

_____ район _____ округа _____ губерния

15. Снят с учета для направления на учет в _____

исполком _____ округа _____ губерния

РЕЄСТРАЦІЙНА КАРТКА СЛУЖБОВЦЯ КУЛЬТУ⁷³

1. Прізвище, ім'я та по-батькові..... *Олійник*.....
..... *Севастьян*..... *Прокіпович*
2. Рік народження..... *1895*.....
3. Коли вступив на службу до релігійних громад..... *1917*.....
4. Професія до вступу на службу до релігійних громад *учитель*.....
5. Освіта (точно зазначити назву учбового закладу, що скінчив, або де вчився)
..... *бувши* *Второкласна* *учительська* ... *школа*.....
6. В яких релігійних громадах служив і які обов'язки там виконував.....
..... *В різних місцевостях на Поділля, посади: регента, диякона, священика*
7. В якій релігійній громаді служить зараз, точно зазначити місце перебування — село, місто, район — релігійної громади, адреса (в містах — улица та число будинку)
..... *с. Хайлова*, *релігійна* *громада*
- *Монастирищанського р-ну*
8. Які обов'язки виконує зараз *священика*
9. На якій мові відправляє службу *на українській*
10. Якому церковному управлінню підлягає, якого єпископа визнає
..... *підлягає* *УАПЦ*
11. Розмір місячної платні, що одержує від громади ... *двадцять крб.* ...
12. Чи має будь-які допоміжні заняття, які саме й скільки від них має прибутку *ні*
13. Майновий стан:
а) чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції.....
..... *ні*
- б) чи володіє землею, будинками зараз *ні*
14. № попередньої реєстраційної картки *№ 5254*
15. Підпис службовця культу *священик С. Олійник*
16. Відмітка про взяття на облік та зняття з нього в райвиконкомі або окрадмінвідділі

Взято на облік	Знято з обліку
<i>В Монастирському РАВ 17/-28 р.</i>	
<i>Зав. РАВ</i> підпис	

17. Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)
-
18. № реєстраційної картки зреченця
19. Підпис зав. окрвідділом культів або зав. адмінвідділенням
райвиконкому (по належності)
20. Підпис зав. окрвідділом культів або зав. адмінвідділенням райвиконкому
(по належності)